

تفسیر سیاسی جریان‌های فکری معاصر از قرآن کریم در جهان عرب

علیرضا دانشیار^۱

چکیده

این پژوهش، تفسیر سیاسی جریان‌های فکری معاصر از قرآن کریم در جهان عرب را مورد بررسی قرار داده است. در تبیین تفسیر سیاسی جریان‌های فکری معاصر جهان عرب از قرآن، رهیافت‌های مختلفی وجود دارد که با توجه به مبانی، ویژگی‌های فکری و زمینه سیاسی-اجتماعی و نیز نقش محوری داشتن ادله چهارگانه (کتاب، سنت، اجماع و عقل) تفسیر سیاسی-اجتماعی عمده جریان‌های فرهنگی-اجتماعی در جهان عرب بر اساس برجسته‌سازی یک بعد و بردن تفسیر سیاسی به سمت وسوی یکی از ادله و یا استفاده از سایر مبانی، روش‌ها و ادله صورت می‌گیرد. صورت‌بندی جریان‌های تفسیر سیاسی عبارت‌اند از: ۱. تفسیر سیاسی جریان‌های نص‌محور (حدیثی، سلفی، فقهی و قرآن‌بسنده)؛ ۲. تفسیر سیاسی جریان‌های متأثر از فلسفه و کلام اسلامی که شامل نومعتزلی، اشعری‌گری و فلسفی است؛ ۳. تفسیر سیاسی جریان‌های متأثر از تجددگرایی غربی شامل فلسفه تحلیلی غرب، جریان‌های متأثر از فلسفه قاره‌ای (هرمنوتیکی) و پدیدارشناختی از قرآن. ۴. تفسیر سیاسی رویکردهای کارکردگرایانه (رویکردهای جامعه‌شناسانه و سوسیالیستی)؛ ۵. تفسیر سیاسی جریان‌های تأویلی (شامل باطنی‌گری و رویکرد صوفی-عرفانی)؛ ۶. تفسیر سیاسی جریان‌های ادبی سنتی و معاصر از قرآن کریم. در یافته تحقیق می‌توان گفت که در جهان عرب، نوع تفسیر سیاسی حکومت و دولت از آیات قرآن، با توجه به مبانی فکری، نقش سایر ادله (سنت، اجماع، عقل)، تأثیر سایر علوم و نقش فلسفه‌های جدید غربی در فهم و تفسیر هر جریانی با جریان‌های دیگر تمایز داشته و نتایج متفاوتی را در بر دارد.

واژگان کلیدی: قرآن کریم، تفسیر سیاسی، جریان‌های فکری، جهان عرب.

۱. دکتری مطالعات انقلاب اسلامی، daneshyalarireza@yahoo.com

مقدمه

قرآن کریم مهم‌ترین منبع استخراج روش درست زندگی در همه ابعاد زندگی انسان و از جمله ابعاد سیاسی - اجتماعی است و اندیشمندان مسلمان و به‌ویژه جهان عرب، با رویکردها و مبانی متفاوت، تحت تأثیر آیات و مفاهیم قرآنی بوده‌اند. نوع فهم و تفسیر سیاسی قرآن، نقش مستقیم و کلیدی در شکل‌گیری مشی سیاسی - اجتماعی و اندیشه سیاسی در جهان عرب داشته است. ایدئولوژی‌ها و اندیشه‌ها در فضای اجتماعی - سیاسی و با توجه به مبانی اندیشه‌ای شکل می‌گیرند. تفسیر سیاسی قرآن در جهان عرب، با توجه به نیازها و مسائل و فضای فکری و گفتمان‌های موجود جامعه و در رویکرد جریان‌های مختلف، به‌عنوان نوعی راه حل پدید آمدند. این جریان‌ها در تفسیر سیاسی - اجتماعی از مسائل جامعه، تحت تأثیر مفاهیم و اندیشه‌های برآمده از دنیای متجدد بوده‌اند و با استفاده و بهره‌گیری از قرآن، به دنبال دگرگونی و اصلاح در جامعه و سیاست بودند. چگونگی تفسیر سیاسی هر جریان از آیات قرآنی، به نحوه تکوین و مبانی فکری رویکرد هر جریان برمی‌گردد که به انحای مختلفی در اندیشه و رفتار سیاسی آنان تأثیر گذاشته است. محدوده بحث از تفسیر سیاسی قرآن و فهم آن، متناسب با هر جریان، شامل دوره معاصر و نحوه مواجهه آنان با مفاهیم جدید سیاسی (مفاهیم برساخته) نظیر دولت مدرن و سایر مؤلفه‌های دخیل در تفسیر سیاسی خواهد بود. نوع تفسیر سیاسی قرآن، با توجه به رهیافت‌های مختلف برآمده از مبانی و روش‌های فکری، متفاوت است؛ نظیر نحوه ساخت و عملکرد دولت‌ها (جنبه استقلالی یا تأسیسی داشتن) و نوع تعامل ملت‌ها و دولت‌ها با قواعد حاکم بر نظام بین‌الملل و گفتمان حاکم بر آن، که در نوع اندیشه سیاسی و رفتار سیاسی جریان‌ها تأثیر قابل توجه دارد. اعتقاد به انقلاب، خیزش و دگرگونی اساسی یا اصلاحات جزئی، به‌کارگیری بسیج توده‌ها یا نخبه‌گرایی، خیزش و بیداری یا رضایت به وضع موجود و محافظه‌کاری و...، از موضوعاتی هستند که با تفسیر سیاسی قرآن در ارتباط‌اند. این پژوهش تلاش می‌کند که گونه‌شناسی جریان‌های فکری معاصر در

تفسیر سیاسی قرآن را مورد بررسی قرار دهد.

۱. مفاهیم و چارچوب تقسیم‌بندی

۱-۱. مفهوم تفسیر سیاسی قرآن

«تفسیر سیاسی» قرآن، مرتبط با آیاتی است که به مسئله حکومت و سیاست توجه دارند. تفسیر تلاشی روشمند برای شناخت معانی قرآن و مقصود خداوند است که بر سه عنصر اساسی در فرآیند تفسیر تأکید می‌کند: قصد اصلی صاحب وحی (گوینده)، خود «متن» و نقش «فهمنده» متن در به دست آوردن مقصود گوینده در پرتویک راهبرد صحیح و چارچوب منطقی (اسعدی، ۱۳۸۹: ۱۰). تفسیر سیاسی قرآن حاوی ویژگی‌هایی است: الف. هدف از آن، حل معضلات سیاسی-اجتماعی است. (شاکر، ۱۳۸۹، ص ۴۹) ب. تفسیر سیاسی با گرایش سیاسی و جهت‌گیری عصری، عقاید و تخصص مفسر مرتبط است. (همان: ۴۸-۴۹) ج. نظام مطلوب و سیاسی اسلام در بازگشت و فهم مجدد به قرآن است. (خان محمدی، ۱۳۹۲: ۱۵) در تفسیر سیاسی قرآن، نگاه به زندگی سیاسی-اجتماعی، دگرگونی‌ها و رخدادهای جامعه، از نظر قوت و ضعف فرهنگی، اعتقادی، اخلاقی و رفتاری، مورد ارزیابی قرار می‌گیرد. ویژگی‌های تأثیرگذار در تفسیر سیاسی آیات عبارت‌اند از:

۱. نقش دانش‌های تخصصی که منجر به تولید زوایای جدید در مواجهه با آیات

قرآن می‌شود؛

۲. سمت‌وسوها و دغدغه‌های فکری و ذهنی یک جریان یا متفکر؛

۳. شرایط و زمینه‌های سیاسی، فرهنگی و اجتماعی تأثیرگذار در تفسیر آیات.

(شاکر، ۱۳۸۹: ۴۸-۴۹)

تفسیر سیاسی با توجه به مطالب پیش‌گفته به وجود می‌آید.

۱-۲. مفهوم «جریان»، نوع تحلیل و شاخصه تقسیم جریان‌های عرب

مفهوم «جریان» به شکل، جمعیت و گروه اجتماعی معینی که دارای مبانی فکری، و نوعی رفتار ویژه اجتماعی است، اطلاق می‌شود. یک جریان، در بستر

اجتماع و ذیل اندیشه و رفتار معینی حول محور یک اندیشه معین شکل می‌گیرد. (خسروپناه، ۱۳۸۹: ۹) جریان‌های فکری، فرهنگی و سیاسی، گرایش‌های اجتماعی اند که دارای مبانی فکری و عقیدتی و دارای کارکردهای فرهنگی و سیاسی خاص هستند. جریان‌شناسی دارای چهار مؤلفه اساسی است: یک. شکل‌گیری در بستر اجتماعی و واقعیت‌های آن؛ دو. خصلت تاریخی و نقطه شروع داشتن؛ سه. دارای مبانی اندیشه‌ای بودن؛ چهار. دارای خصلت رفتاری بودن (آثار اجتماعی). (مهاجرنیا، ۱۳۹۶: ۲۴) تفسیر سیاسی هر جریان یا اندیشمند شاخص، با توجه به چهار شاخص پیش‌گفته صورت می‌پذیرد. گونه‌شناسی جریان‌ها در نوع تفسیر سیاسی قرآن با توجه به گفتمان‌های سیاسی - اجتماعی مسلط بر زمانه، نوع تعامل یا مقابله هر جریان با نظریات رقیب، قصد هر جریان یا اندیشمند شاخص، و ویژگی‌های فکری و جهان‌ذهنی هر جریان صورت می‌گیرد.

۲. رویکرد تفسیر سیاسی قرآن در جریان‌های مختلف در جهان عرب:

در تبیین تفسیر سیاسی جریان‌های فکری معاصر جهان عرب، رهیافت‌های مختلفی وجود دارد که شامل جریان‌های نص‌محور، جریان‌های متأثر از فلسفه و کلام اسلامی، جریان‌های متأثر از تجددگرایی غربی متأثر از فلسفه تحلیلی، جریان‌های متأثر از فلسفه قاره‌ای، رویکردهای کارکردگرایانه، جریان‌های تأویلی و نیز جریان‌های ادبی از قرآن کریم است. هرکدام از این جریان‌ها خود دارای شاخه‌هایی هستند که نوع تفسیر سیاسی هر یک از آنها، مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۱-۲. تفسیر سیاسی جریان‌های نص‌محور از قرآن کریم (تفسیر متأثر):

در این رویکرد در فهم و تفسیر سیاسی قرآن، نص (اعم از قرآن و احادیث) و اقوال صحابه (در اهل سنت) محور قرار می‌گیرد. این جریان‌ها دارای شاخه‌ها و رویکردهای متنوعی هستند که به آنها اشاره می‌شود:

الف. تفسیر سیاسی جریان‌های نقل‌محور (روایت‌محور) از قرآن کریم

در این رویکرد، در فهم سیاسی آیات قرآن بر روایات متأثر از پیامبر، ائمه و یا

صحابه (در اهل سنت) اکتفا می‌شود. تفسیر و به طور خاص تفسیر سیاسی قرآن، تحت تأثیر عواملی چون محدودیت نیازها و عدم پیچیدگی فهم و درک عامه مردم در دوره اولیه اسلام مبتنی بوده است؛ به‌ویژه که این تفاسیر در دوره معاصر در واکنش به شکل‌گیری جریان قرآن‌گرایی افراطی دوباره گسترش پیدا کرد. (اسعدی و همکاران، ۱۳۸۹: ۱۲۶-۱۲۵) احیا و نشر آثار روایی مفسران به‌ویژه در مراکز علمی مصر و عربستان سعودی در همین راستاست. برای مثال، به آثار نویسندگانی نظیر صالح بن سلیمان البقعوی، عبید بن عبدالله سلیمان جابری، احمد بن عبدالرحمن قاسم و بهادین حیدر قاشی می‌توان اشاره کرد. انواع تفسیر قرآن از نظر روش نقل محور عبارت‌اند از:

یک. تفسیر با «سنت» پیامبر (التفسیر بالسنة) که بعضی از آیات قرآنی، نخست به‌وسیله خود رسول خدا ﷺ برای اصحابش در مواضع مختلف، تفسیر شده است؛ دو. تفسیری که از سخنان (اقوال) صحابه و تابعین به دست می‌آید.

اهل سنت این تفاسیر را حجت می‌دانند؛ به دلیل اینکه صحابه و تابعین، اهل زبان عربی بوده و قرآن به زبان آنان و در زمان آنان نازل شده است. (برگرفته از سایت: <https://www.alnbras.net>)

ب. تفسیر سیاسی جریان سلفی‌گری از قرآن

در فهم و تفسیر سیاسی سلفی، تمام کوشش شخص سلفی، تنظیم و تنسيق اسناد و مدارکی است که از صحابه و تابعین درباره تفسیر قرآن بر جای مانده است. براین اساس، مدارک تفسیر پس از قرآن و سنت پیامبر ﷺ، آرای صحابه است.^۱ وجوه اندیشه و رفتار سیاسی این جریان با توجه به چنین نگاهی شکل می‌گیرد؛ به‌طوری‌که این گرایش دارای دو گونه است: ۱. سلفیه اصلاحی نظیر سید جمال، عبده و محمد رشید رضا؛ ۲. سلفیه سنتی نظیر عبدالرحمن آل سعدی و ابن عاشور است. در بخش افراطی نیز می‌توان به جریان‌های وهابی افراطی که به تکفیر مخالفان خود از مذاهب

۱. برای مطالعه بیشتر ر. ک: قواعد المنهج السلفي، ص ۲۳، معجم ألفاظ العقيدة الإسلامية، ص ۲۶۰، التعريفات الاعتقادية، ص ۱۹۶، مدخل لدراسة العقيدة الإسلامية، ص ۱۵۰

اسلامی می‌پردازند، اشاره کرد. این جریان‌ها در اهل سنت، از شخصیت‌هایی نظیر ابن تیمیه، ابن قیم و محمد بن عبدالوهاب تأثیر پذیرند. از شخصیت‌های معاصر می‌توان به محمد رشید رضا، محمد ناصرالدین آلبنی و شیخ عبدالعزیز بن باز اشاره کرد.

در مفهوم سلف، نظر مشهور علمای اهل سنت این است که آنها سه لایه هستند و عبارت‌اند از: صحابه، تابعین و تابعین تابعین. (عبد الرحمن المشد، از سایت:

<https://tafsir.net/interview/28/tfsyr-as-slf-mfhwmh-w-ahmyt-h-wb-d-al-qdaya-al-mt-lqt-bh-1-2>)

ویژگی‌های مشترک آنها عبارت است از:

۱. قائل بودن به فراوانی لفظ (واژه) و گستردگی معنا؛
۲. اهمیت دادن به معنای اجمالی آیه بدون پرداختن به جزئیات؛
۳. توجه داشتن به سیاق و مفهوم متنی آیه؛
۴. توجه کم به معنای لغوی الفاظ آیات، به لحاظ حضور یا نزدیکی به زمان

حضور پیامبر ﷺ؛

۵. سهولت در قاعده‌مند کردن آیات و استفاده کمتر از کلمات عجیب و غریب؛
 ۶. توجه به اوضاع و احوال آیه و حوادثی که هنگام نزول آیه وجود داشته است؛
 ۷. استفاده از روش‌ها و اسلوب‌های مختلف برای تقریب معنا؛ اسلوب‌هایی مثل پرسش، تکرار، خطاب، سوگند، امر، تقسیم، تأکید و تمثیل (مثال زدن) اشیای محسوس، و نیز استفاده از سایر اسلوب‌های قابل مطالعه و پیگیری. (همان)
- تفسیر سیاسی قرآن در این رویکرد، با توجه به ویژگی‌های پیش‌گفته شکل گرفته و مورد توجه قرار می‌گیرد.

ج. تفسیر سیاسی جریان قرآن‌بسنده از قرآن کریم

جریان قرآن‌بسنده، قرآن را تنها سند و مرجع مستند برای دین و احکام شرعی می‌داند. سایر منابع دینی نظیر سنت و اجماع، به دلیل ظنی بودن و نبود سنت قطعی و ناهمسانی آن با آیات قطعی قرآن، رد می‌شوند. (اسعدی و همکاران، ۱۳۸۹: ۱۲۵ و ۳۷۶ و ۳۸۹-۳۹۰) اندیشه قرآنی در آغاز قرن بیستم در مصر ظهور کرد. (مجموعه

الباحثین (یونس قنديل، احمدفايز، عصام فوزی)، ۲۰۱۶ (الف): ص ۱۹۳-۱۹۴ و محمد توفيق صدقی، ۲۰۱۱ م. ص ۵۱۵-۵۲۴) از اواسط دهه ۷۰م رگه‌هایی از این جریان، با ظهور دکتر احمد صبحی منصور، پدر روحی جریان قرآن‌بسندۀ اتفاق می‌افتد. (مجموعه الباحثین (یونس قنديل، احمدفايز، عصام فوزی)، ۲۰۱۶ (ب): ۴۸-۴۹) بی‌اعتنایی قرآن‌بسندۀها به نصوص ظنی مصرح در قانون اساسی مصر، منجر به سخت‌گیری نظام سیاسی مصر با آنان شد. (همو، ۲۰۱۶ (الف): ۲۰۲)

تطور جریان قرآن‌بسندۀ، منجر به ایجاد جماعتی با عنوان «اهل قرآن» شد که راه نجات جهان اسلام از عقب‌ماندگی، آسیب‌ها و چالش‌ها را، اکتفا و بازگشت به قرآن می‌دانند. (علی احمد ناصح و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۵۳-۱۷۹ و ۱۵۵) مشهورترین قرآنیون در جهان عرب عبارت‌اند از: محمد توفيق صدقی (همان)، محمد شحرور، محمد ابوزید الدمنهوری و احمد صبحی منصور. (همان: ۱۶۰-۱۶۲)

از نظر قرآنیون، نیازی به سنت نیست؛ چرا که قرآن در بیان احکام و شرایع، چیزی را فروگذار نکرده و نیاز به منبع دیگری به نام سنت وجود ندارد؛ زیرا در قرآن آمده:

﴿ مَا فَرَّطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ ﴾ (الأنعام: ۳۸) و نیز: ﴿ ... وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبْيَانًا لِّكُلِّ شَيْءٍ ... ﴾ (التحل: ۸۹).

این‌گونه آیات به‌روشنی دلالت بر آن دارد که تمام دین و احکام آن و به‌ویژه مسائل سیاسی در قرآن بیان شده است. (علی احمد ناصح و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۶۱-۱۶۲) چگونگی فهم سیاسی جریان قرآن‌بسندۀ نیز از قرآن دارای اهمیت است. در این زمینه، می‌توان به نظرات احمد صبحی منصور، اشاره کرد.

د. تفسیر سیاسی جریان فقهی از قرآن

گرایشی است که در آن، مفسر، آیات الاحکام، یعنی آیات بیانگر احکام شرعی متعلق به اعمال مکلفان را تبیین می‌کند. قرآن کریم از دیدگاه همه مذاهب اسلامی، مهم‌ترین منبع تشریح احکام و قوانین اسلامی است و اعتبار و حجیت سنت به قرآن بازمی‌گردد. در تعیین گستره مباحث فقهی و آیات الاحکام، مشهور فقیهان و مفسران،

محدوده آیات فقهی قرآن را منحصر به آیات بیانگر احکام فرعی و تکالیف عملی (در زمینه واجب، مستحب، حرام، مکروه و مباح در ابواب عبادات و معاملات) می‌دانند. از نظر برخی، افزون بر آن، مباحث دیگری نیز در قرآن آمده که در تفسیر فقهی، با زندگی بشر ارتباط دارد. در کنار روش فقهی و قرآنی، از سنت، عقل و اجماع نیز بهره‌گیری می‌شود. تفسیر سیاسی قرآن با رویکرد پیش‌گفته، در آرای یوسف قرضاوی دیده می‌شود. هدف تشریحی، از مهم‌ترین مقاصد قرآن است؛ چنان‌چه برخی در مثل آیه «وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبْيَانًا لِّكُلِّ شَيْءٍ» (مولای عمر بن حماد، در عنوان: التفسیر الفقهی؛ النشأه والخصائص ، <https://tafsir.net/article/5199/at-tfsyr-al-fqhy-an-nsh-at-walkhsa-is>)، عبارت «کل شیء» را به «کلّ حلال و کلّ حرام» تفسیر کرده‌اند. (ابن کثیر، ۱۹۹۷م، ۱۴۱۸ق: ۵۹۴)

فقه‌ها همواره به دنبال یافتن اصولی از قرآن برای حل مسائل شرعی بوده‌اند و برخی معتقدند، تمام ابواب فقهی در قرآن و سنت آمده و جنبه تشریحی و عملی آیات (آیات الاحکام) مورد توجه آنان است. احکام قرآن به سه بخش اعتقادی و اخلاقی و احکام عملی (فقهی) که مربوط به رفتار مکلف است، تقسیم شده است. برخی برای قرآن، تأثیری بیش از تأثیر اخلاقی قائل نبوده و وجود هرگونه برداشت سیاسی در قرآن را انکار می‌کنند؛ در حالی که احکام قرآن همه زمینه‌های فعالیت انسان را شامل می‌شود. برای مثال، فعالیت‌هایی نظیر عبادات، امور مدنی، امور کیفری، نظام خانواده (ازدواج، طلاق و ارث)، امور بین‌المللی، جنگ و صلح و عهد و پیمان در قرآن آمده است. (أحمد امین، بی تا: ۲۳۲) رویکرد فقهی در تفسیر سیاسی قرآن تأثیرگذار است. تفسیر سیاسی احکام، بر حسب گوناگونی مکاتب و جریان‌های فقهی معروف، متفاوت می‌شود. در مورد مهم‌ترین کتاب‌های تألیف‌شده در تفسیر فقهی، مجموعه‌ای از کتاب‌ها که بر اساس چهار مذهب مشهور فقهی اهل سنت، یعنی مالکیه، حنفیه، شافعیه و حنبلیه تنظیم شده‌اند، وجود دارند. (محمد حسین الذهبی، ج ۱، بی تا: ۱۳)

بحث دیگر، موضوع اجتهاد سیاسی است. اجتهاد سیاسی و ضوابط آن نیازمند

واکاوی و پژوهش در جهان عرب است؛ به این معنا که اجتهادکننده چگونه مسائل سیاسی و اجتماعی را در صدور فتوای فقهی خودش لحاظ می‌کند که بخشی از آن، شامل تفسیر سیاسی آیات است. اغلب نصوص در باب سیاست، شامل قواعد عامه‌ای هستند که نیازمند ارائه نظر و اجتهاد برای تطبیق قواعد بر فروع هستند تا بتوان برای آنها احکام صادر کرد. بعضی از مسائل و مشکلات جامعه، نیازمند اجتهاد متمایز است و نظر به اهمیت اجتهاد سیاسی و مسائل مرتبط با آن، اصل در اجتهاد موضوعات سیاسی، بر «اباحه» گذاشته می‌شود. (علاء‌الدین الزاکی، ۲۰۰۸: ۴۶) ویژگی‌های اجتهاد سیاسی عبارت‌اند از:

یک. در نظر گرفتن مصالح ملت از راه‌های مشروع و مؤثر برای پیشبرد بهترین جایگزین‌ها (در سیاست خارجی و داخلی) و در مسیر میانه و درست که با عنوان «سیاست شرعی» یا «شرعیه» شناخته می‌شود.

دو. موضوعی که نیازمند اجتهاد سیاسی است؛ به این معنا که اجتهاد سیاسی یا در «غیر المنصوص علیه» است و یا در موارد منصوصی که احتمالات دیگری در آن داده می‌شود. در موارد قطعی، نیاز به اجتهاد نیست و در باب سیاست، موارد قطعی نادر است. (همان: ۴۹) از موارد ضروری که در «اجتهاد سیاسی» با توجه به آیات قرآنی در نظر گرفته می‌شود، رعایت «مصلحت» و رعایت «واقع» یا واقعیات جامعه است. (همان) در مبنای فهم شریعت، به‌طور کلی و فهم سیاسی از قرآن، مبنای شریعت تحصیل مصالح به حسب امکان است. اگر امکان تحصیل همه مصالح اجتماع و فرد وجود داشته باشد که تحصیل می‌شود و اگر تراحم بین دو امر به وجود بیاید، اهم مقدم می‌شود. (همان: ۵۰) پس اجتهاد سیاسی، بر اساس «عمل مجتهد»، «بنای عقلا» و کشف مصالحی که شارع آن را حمایت کرده، به وجود می‌آید. (همان: ۴۹)

۲-۲. تفسیر سیاسی جریان‌های متأثر از فلسفه و کلام اسلامی

الف. تفسیر سیاسی جریان‌های متأثر از رویکرد فلسفی

اولین بحث اینکه چه ارتباطی بین فلسفه و تفسیر وجود دارد؟ بعد از اینکه در

دوره‌های متمادی و تاریخی جهان اسلام، کتب فلسفی از یونانی ترجمه شد، عده‌ای در صدد برآمدند که برخی از موضوعات دینی و قرآنی را با بحث‌های فلسفی آشتی داده و با مباحث فلسفی ارتباط و شرح دهند و یا برخی از آیات قرآن را تأویل فلسفی کنند. (محمد حسین ذهبی، بی تا، ۳۰۸-۳۱۰) در این رویکرد، فهم و تفسیر سیاسی قرآن با تأثیرپذیری و استفاده از مفاهیم منطقی و فلسفی، استدلال برهانی و قواعد فلسفی در تفسیر و توضیح آیات به کار می‌رود که بیشتر به صورت گزاره‌ای و استنتاجات ذهنی است. این رویکرد در جهان اسلام و جهان عرب، تحت تأثیر مدرنیته بوده است. از شخصیت‌های تحت تأثیر این رویکرد، می‌توان به محمد عبده، محمد ابوزید (الهدایة و العرفان فی تفسیر القرآن بالقرآن) و ابویعرب المغربی (الجلی فی التفسیر) اشاره کرد. (مجتبی بن محمود بن عقده بنی کنانه: ۲۰۲۰م: ۹۶۷-۹۶۸) مهم‌ترین ویژگی تفسیر فلسفی، «عقل‌گرایی» است که در دوره جدید، از تجدد و روشنگری تأثیر پذیرفت. نخستین نوآوری‌ها در روش‌های تفسیری، از سوی دو حامی مشهور اصلاح‌طلبی اسلامی، سید احمد خان هندی (۱۸۱۷-۱۸۹۸م) و محمد عبده مصری (۱۸۴۹-۱۹۰۵م) مطرح شد که هر دو تحت تأثیر تفوق سیاسی و تمدن غرب به واسطه دستاوردهای علمی اروپاییان قرار گرفته بودند. آنان رویکردی عقل‌گرایانه را به تفسیر قرآن اتخاذ کردند. (ویلانت رتراود، ۱۳۸۳: ۱۳۲-۱۳۴) نویسنده دیگر مصری، محمد ابوزید نیز می‌تواند در شمار نمایندگان تفسیر عقلی قرار گیرد. کتاب تفسیری او، الهدایة و العرفان فی تفسیر القرآن بالقرآن، جنجال زیادی به پا کرد. طرح روش شناختی‌ای که به طور غیرمستقیم در عنوان این کتاب آمده - یعنی روش تفسیر قرآن به قرآن - شرح عبارات قرآن از طریق مقایسه آنها با عبارات مشابه در مواضع دیگر - حتی در آن زمان نیز کاملاً جدید نبود و بارها بدون اینکه واکنشی منفی را در میان مدافعان سنت برانگیزد، از سوی مفسران به کار رفته بود. ظاهراً آنچه توهین از جانب او تلقی شد، بیش از آنکه روش تفسیری‌اش باشد، نظریاتی بود که ابوزید سعی داشت آنها را با به‌کارگیری کاملاً گزینشی این روش، ترویج و تبلیغ کند. او در پی اثبات این بود که با

توجه به اصول سنتی فقه اسلامی، اجتهادی فراگیر مُجاز است. او تمام سعی خود را کرد تا همه معجزات و رخداد‌های ماورای طبیعی مرتبط با پیامبران را که در قرآن آمده است، توجیه کند. برخی از تفاسیر در راستای دیدگاه‌های سید احمد خان یا محمد عبده، شامل عناصر تفسیر عقلی‌اند. (همان: ۱۳۴)

ب. تفسیر سیاسی جریان‌های متأثر از رویکرد کلامی

در این نوع از تفسیر سیاسی در جهان عرب، دو جریان عمده وجود دارد:

یک. تفسیر سیاسی جریان نومعتزلی از قرآن

در تفسیر «نومعتزلیان» از قرآن، به جنبه‌های عملی و کاربردی اسلام در حیات فردی - اجتماعی و سیاسی توجه شده و پیوسته بر پیوند بین «عقل» و «وحی» تأکید می‌شود. در این دیدگاه، اصول «توحید» و «عدل» بسیار مهم دانسته شده و بر دو آموزه «اختیار» در مقابل «جبر»، و «حسن و قبح عقلی» در برابر «حسن و قبح شرعی» توجه ویژه شده است. نومعتزلیان به «تاریخ» و «قرائت تاریخی» در شکل‌گیری مفاهیم قرآنی و علوم اسلامی توجه ویژه‌ای دارند. در این زمینه می‌توان به آرای حسن حنفی اشاره کرد. در یک دیدگاه کلی، مؤلفه‌های کلی تفسیر معتزله عبارت‌اند از:

الف. عمومیت فهم قرآن؛ به این معنا که در تفسیر معتزله، در برابر اندیشه‌های سلفی و روایت‌محور، بر فهم‌پذیری قرآن برای همه مخاطبان تأکید شده و نظریه اختصاص آن به پیامبر ﷺ و صحابه را مورد نقد قرار می‌دهند. (اسعدی و همکاران، ۱۳۹۲: ۲۶)

ب. تقدیم کردن «عقل» بر «شرع» در نگاه معرفت‌شناسانه آنان، نظر و استدلال عقلی بر استدلال شرعی ترجیح دارد و دارای اعتبار است. تقدم عقل بر شرع در حقیقت در برابر جریان‌های ظاهرگرا و حدیث‌گرا مطرح می‌شود. (همان، ۲۶-۲۷)

ج. اصل تأویل به‌عنوان عنصر عقلی در فهم متشابهات؛ به این معنا که نقش عقل تنها برای فهم ساده و ظاهری آیات قرآن نیست؛ بلکه طبق اصل تقدم عقل بر شرع، ظهورات قرآنی باید از ترازوی عقل عبور کنند و در صورت ناهمخوانی با عقل، باید

تأویل شوند. تأویل، ابزار و راهکار ادبی و سیاقی بر پایه ادله عقلی است. (همان: ۲۸-

۲۹) این روش به طریق اولی در بررسی حدیث هم صادق است. (همان: ۳۰)

شیخ امین نایف حسین دیاب، مشهور به «ابویاسر» پدر معنوی و نظریه‌پرداز اندیشه‌های معتزله معاصر دانسته می‌شود. (عبد اللطیف المحیمد، در عنوان: المعتزلة الجدد، از سایت: <https://al-sabeel.net>)

توجه به اندیشه‌های معتزله در عصر جدید، از قرن ۱۹ میلادی آغاز شد و گروهی که می‌توان آنان را معتزله جدید یا نومعتزله‌گرایان نامید، برخی نظرات متکلمان معتزلی را احیا کردند. برخی اندیشمندان از جمله شاه ولی‌الله دهلوی، عبیدالله سندی و شبلی نعمانی، برخی افکار و آرای مکتب اعتزال را مورد بحث قرار داده‌اند. (احمد امین، ۲۰۱۷: ۲۰۵)

دو. تفسیر سیاسی جریان اشعری‌گری از قرآن

اشاعره در معنای عام، به اهل سنت و جماعت گفته می‌شود که در برابر خردگرایان معتزلی، در تفسیر قرآن، بر نقل (قرآن و سنت) تأکید می‌ورزند و نقل را بر عقل ترجیح می‌دهند. (بجنوری، ۱۳۸۵: ۷۳۶) نوع دیدگاه نواشعریان نشان می‌دهد که عقل را به کلی تعطیل نمی‌کنند و سطحی از عقل را می‌پذیرند؛ لیکن در جریان اندیشه دینی، سعی می‌کنند که بیشتر شنونده باشند تا تأویل‌گر. جریان اشاعره از همان اول، با یک ظاهرگرایی همراه بوده است. نواشاعره توانسته به لحاظ روشی و ابزار دفاع از خودش، از ظرفیت تولیدشده در تمدن غرب جدید استفاده کند. باید روند شکل‌گیری فهم سیاسی اشاعره و به‌ویژه اشعری نوین معاصر از قرآن کریم مورد بررسی قرار گیرد. اشاعره با توجه به شعار بازگشت به سنت سلف و اسلام، چاره‌ای جز مستند کردن دیدگاه‌های خود با قرآن نداشتند. این تلاش از آغاز حرکت ابوالحسن اشعری نیز قابل مشاهده است و در کتاب الابانه بارها به قرآن استناد و استشهاد می‌کند. در این زمینه، برخی از مفسران شاخصی وجود دارند که به مسلک اشعری‌گری نزدیک هستند. (اسعدی و همکاران، ۱۳۹۲: ۸۶-۸۷) نظیر فخر رازی صاحب کتاب اساس

التقدیس که یکی از منابع مهم در این زمینه است. (محمد حسین ذهبی، بی تا: ۲۰۶) قشیری (عبدالکریم بن هوازن قشیری)، قرطبی، ابوحیان، بغدادی، نیشابوری (صاحب تفسیر قرائب القرآن و رغائب الفرقان)، ابی السعود، آلوسی، محمد رشید رضا و ابن عاشور (اسعدی و همکاران، ۱۳۹۲: ۸۹-۹۰ نیز: محمد حسین ذهبی، بی تا: ۲۰۵-۲۰۶) نیز از این موارد هستند.

ویژگی‌های اصلی جریان اشاعره عبارت‌اند از:

۱. برگزینی راه میانه مابین عقل‌گرایی شدید معتزله و ظاهرگرایی افراطی اهل حدیث. اشاعره تلاش می‌کنند در راهی بینابین حرکت کنند. (اسعدی و همکاران، ۱۳۹۲: ۹۱)
 ۲. استفاده از عنوان «اهل سنت» و منحصر کردن آن برای خودشان که از آن روشی برای بازگشت به اصول اصیل اسلام و زدودن تأویل‌ها و بدعت‌ها یاد می‌کنند و این روش را منحصر خودشان می‌کنند که این مسئله را اهل حدیث و معتزله برای اشاعره نپسندیده و مورد نقد قرار می‌دهند. (همان: ۹۲-۹۳)
 ۳. ویژگی دیگر اشاعره، اثبات دیدگاه‌های کلامی به وسیله قرآن است. (همان: ۹۳)
- اشاعره دارای دیدگاه‌های کلامی خاصی در زمینه «جبر و اختیار»، «تأویل صفات»، «حسن و قبح»، «تکلیف» و... هستند که تفسیر سیاسی این رویکرد، با توجه به ویژگی‌های پیش‌گفته شکل می‌گیرد.

۲-۳. تفسیر سیاسی جریان‌های متأثر از تجددگرایی غربی

مهم‌ترین عناصر و ویژگی‌های تأثیرگذار اندیشه مدرنیسم که در جهان اسلام تأثیر گذاشتند، عبارت‌اند از: علم‌گرایی^۱ (شاکرین، ۱۳۸۴: ۵۴، زرشناس، ۱۳۸۱: ۵۰-۴۹، سیف زاده، ۱۳۷۹: ۱۹۰) عقل‌گرایی^۲، اصالت بخشیدن به «عقل خودبنیاد» (زرشناس، ۱۳۸۱: ۴۵-۴۴)، اعتقاد به اصل پیشرفت (محمد مددپور، ۱۳۷۵: ۲۶)^۳ و توسعه خطی، اعتقاد به

۱. scientism
۲. Rationalism
۳. progressivism

اصالت ماده^۱ و تقدم آن بر امور غیرمادی (مطهری، ۱۳۷۸: ۸۲)، اعتقاد به لیبرالیسم (زرشناس، ۱۳۸۱: ۱۳۳)، اومانیسیم، و اصالت دادن به خودبنیادی انسان (زرشناس، ۱۳۸۱: ۱۳۳، نیز گلشنی، ۱۳۹۴: ۱۷)، فردگرایی، برابری‌گرایی^۲، سنت‌ستیزی، نسبییت‌گرایی و... در طیف سیاسی لیبرال دموکراسی، جداانگاری بین دین و سیاست (سکولاریسم)، دموکراسی‌گرایی، تأکید بر نقش حداقلی دولت، غلبه سرمایه‌داری مالی و صنعتی و پررنگ شدن نقش مالکیت خصوصی و... (زرشناس، ۱۳۸۱: ۱۳۳)، و در طیف سوسیالیستی، اعتقاد بر محدود کردن مالکیت خصوصی، تأکید بر نقش نظارتی دولت و...، از مهم‌ترین عناصر و ویژگی‌های دنیای مدرن محسوب می‌شوند که در دنیای معاصر و به‌ویژه در جوامع اسلامی تأثیرات غیرقابل‌انکاری بر جای گذاشتند. جریان‌های تجددگرا به شدت از مدرنیته، مفاهیم و ویژگی‌های آن، تأثیر پذیرفتند. جریان‌های تجددگرا در جهان اسلام و جهان عرب، از اصول، مبانی و روش‌های مدرنیته تأثیر پذیرفته و الگوی فکری، عملی و رفتاری آنان تحت تأثیر پدیده مدرنیته و لوازم و پیامدهای آن قرار گرفت. برخی از روشنفکران دینی، برای آشتی دادن عدم مغایرت دین و آموزه‌های دینی و به‌ویژه قرآن با مدرنیته، به بازتعریف مفاهیم قرآنی و یا تطبیق‌دهی مفاهیم قرآنی برای سازگاری با مفاهیم مدرنیته پرداختند که می‌توان از آن، به تفسیرها و برداشت‌های تجددگرا از قرآن نام برد. این جریان‌ها به شدت تحت تأثیر مدرنیته، در تفسیر سیاسی مفاهیم قرآنی قرار دارند. جریان‌هایی که متأثر از رویکرد تجددگرایی هستند، عبارت‌اند از:

الف. تفسیر سیاسی جریان‌های متأثر از فلسفه تحلیلی غرب از قرآن

«فلسفه تحلیلی» نوعی مکتب فلسفی است که در کشورهای انگلیسی‌زبان غالب است و در کشورهای نظیر بریتانیا، ایالات متحده، کانادا، استرالیا، نیوزیلند و اسکانداویا، بیشتر دپارتمان‌های دانشگاهی بر پایه این فلسفه هستند. (Oleksandr

۱. materialism

۲. equalitarianism

7-6 (Kulyk (2019), p6 در فلسفه تحلیلی نوعی تلقی اومانستی دیده می‌شود که فرضش بر این است که سوژه با نوعی خودآگاهی می‌تواند همه چیز را موضوع شناخت خود قرار دهد. در فلسفه تحلیلی مواردی نظیر تأکید بر وضوح و دقت در استدلال، استفاده متداول از منطق صوری، تجزیه مفهومی و ذهنی و نیز توجه به ریاضیات و علوم طبیعی، مورد استفاده قرار می‌گیرد. فلسفه تحلیلی اغلب در تقابل با دیگر سنت‌های فلسفی، به‌ویژه فلسفه‌های قاره‌ای مانند اگزیستانسیالیسم، پدیدارشناسی و هگلیسم درک می‌شود. فیلسوفان تحلیلی، تحقیقات مفهومی انجام می‌دهند که البته در برخی موارد و نه همیشه، شامل مطالعاتی درباره زبانی است که مفاهیم مورد بحث با آن بیان می‌شوند یا می‌توانند بیان شوند. طبق یک سنت در فلسفه تحلیلی، تعریف یک مفهوم با کشف ساختارهای زیربنایی، یا اشکال منطقی جملاتی که برای بیان آن استفاده می‌شود، تعیین می‌شوند. فلسفه تحلیلی پیوندهای محکمی با سنت تجربه‌گرایی در اروپای غربی دارد و آن را از عقل‌گرایی فلسفه قاره‌ای متمایز می‌کند.

(<https://www.britannica.com/topic/analytic-philosophy/Bertrand-Russell>)
ساختار فلسفه تحلیلی با عقل محاسبه‌گر، با باورهای دینی مواجهه پیدا می‌کند. با نگاه گزاره‌ای و ذهنی و عقل محاسبه‌گر می‌خواهد امور دینی را اثبات کند. برخی از اندیشمندان مسلمان تحت تأثیر فلسفه تحلیلی غرب، به تفسیر قرآن روی آورده‌اند و در این زمینه به تفاسیر سیاسی و اجتماعی نیز دست زده‌اند. برای مثال، در جهان عرب می‌توان به اندیشمندانی نظیر نصر حامد ابوزید اشاره کرد. تفسیر سیاسی این رویکردها نیازمند بررسی است که برخی از اندیشمندان در جهان عرب تحت تأثیر این رویکرد به تفسیر سیاسی قرآن پرداخته و شاکله فکری آنان و نیز رویکرد عملی‌شان تحت تأثیر فلسفه تحلیلی بوده است.

ب. تفسیر سیاسی جریان‌های متأثر از فلسفه قاره‌ای (هرمنوتیکی) از قرآن
فلاسفه قاره‌ای، به دنبال معرفت معنوی از دین و مفاهیم دینی هستند و از گزاره‌ای

نگاه کردن به دین و مفاهیم دینی گریزان‌اند و می‌کوشند مفهوم فهمیدن را روشن کنند و به این پرسش پاسخ دهند که: چه چیزی سازنده معنای متن است؟ هرمنوتیک رویکردی است که از جهات متعددی مخالف رویکردهای تجربی و فلسفه تحلیلی است. در سنت فلسفه قاره‌ای برخلاف فلسفه تحلیلی، کسب دانش و فهم، مبتنی بر تحلیل‌های تاریخی است و می‌توان گفت که «تاریخ» و تحلیل‌های تاریخی برای فیلسوف قاره‌ای معنادار و مهم است. این در حالی است که رویکرد فلسفه تحلیلی، حول محور مفاهیم جهان‌شمول و غیرتاریخی دور می‌زند و استدلال‌ها مبتنی بر مضامین برگرفته از مفاهیم می‌چرخد؛ درحالی‌که اندیشمندان فلسفه قاره‌ای و هرمنوتیکی، رویکردهایشان حول محور سنت‌های تاریخی و حول محور متن و مسائل و زمینه نگارش متن است. (ایون شرت، ۱۳۷۸: ۲۶)

رویکرد فلسفه قاره‌ای بر نوع تفسیر قرآن، به‌ویژه تفسیر سیاسی قرآن تأثیر گذاشته است. در این زمینه می‌توان به آثار حسن حنفی اشاره کرد. در آثار حنفی، رویکرد هرمنوتیکی مشاهده می‌شود. (سرحانی القرشی، ۱۴۳۴ق: ۲۰) در دیدگاه وی، رویکرد پدیدارشناسانه (نوالی، ۱۳۶۹: ۹۶) و رویکرد تحلیل تاریخی حضور پررنگی دارد. (حسن حنفی، ۱۹۸۸: ۱۴۴) عقاید، کلام و اندیشه‌های اسلامی، در گذر تاریخی شکل گرفته و پدید آمده و هر نسلی بر آن فهمی می‌افزاید و با دگرگونی شرایط تاریخی، تعریفی نو یا روش و موضوعی نو پدید می‌آید. (همان: ۴۹)

ج. تفسیر سیاسی جریان‌های متأثر از رویکردهای جامعه‌شناسانه از قرآن کریم تفسیر جامعه‌شناسانه رویکردی است که به موضوعات و مسائل جامعه توجه ویژه داشته و قرآن را با آن، مورد فهم، تفسیر و بررسی قرار می‌دهد. علوم اجتماعی به بررسی خاستگاه جوامع انسانی، نهادها، روابط و پیوندهای اجتماعی مختلف و اصول بنیادین زندگی اجتماعی می‌پردازد که شامل جامعه‌شناسی، روان‌شناسی، علوم سیاسی، اقتصاد، تاریخ، حقوق، جرم‌شناسی، روان‌شناسی اجتماعی و انسان‌شناسی است و کسی که در قرآن تدبر می‌کند، حوزه وسیعی را در ارتباط با این علوم می‌یابد.

برخی معتقدند در قرآن کریم یک حقیقت اساسی هست که منطقه وسیعی در آن وجود دارد. سوره‌ها و آیات، ابعاد تاریخی و جهات متفاوتی به خود می‌گیرند. (مولای عمر بن حماد، در عنوان «الاتجاه الاجتماعي في التفسير ودوره في تأصيل العلوم الاجتماعيه» (در سایت: <https://mtafsir.net/forum>) محتوا و موضوعات اجتماعی در قرآن کریم عبارت‌اند از:

۱. آیاتی که مرجع و چارچوب اعتقادی، فکر و عمل جامعه را تشکیل می‌دهند؛
۲. آیاتی که بر احکام عملی دلالت دارند؛ (همان)
۳. آیاتی که دلالت‌کننده اخلاق اجتماعی‌اند؛ (همان)
۴. آیاتی که شامل الگوهایی برای ظهور ملت‌ها و دلایل ظهور و تعالی جوامع و آیاتی که نشان‌دهنده مسیر سقوط، ضلالت و انقراض تمدن‌ها و عواقب آن و ارائه الگوها و مثال‌های بی‌عدالتی و استبداد اجتماعی و سرنوشت و سرانجام این آسیب‌ها و بیماری‌ها و اپیدمی‌های اجتماعی‌اند و حکایت از ویرانی و سقوط تمدن‌ها دارند. (همان)

گرایش اجتماعی در تفسیر، انقیاد قرآن کریم در برابر تئوری‌های اجتماعی غربی نبوده و صرف انتقال و تکرار نتایج مطالعات اجتماعی هم نیست؛ چرا که این تئوری‌ها، پیش‌فرض‌ها را به‌وسیله تئوری‌ها شکل داده و مفسر را اسیر ساختار پیش‌فرض‌ها و تئوری‌ها می‌سازد. از جریان اجتماعی و نحوه تأثیرگذاری آن بر تفسیر سیاسی قرآن، تعبیر گوناگونی صورت گرفته که می‌توان به «ادبی اجتماعی»، عقلی توفیقی (جمع بین اسلام و تمدن غرب)، «عقلی اجتماعی جدید» (اسعدی و همکاران، ۱۳۹۲: ۴۲۳) و یا «تطبیق با نظریه‌های اجتماعی» اشاره کرد که تأثیر این رویکردها بر تفسیر سیاسی در جهان عرب مشاهده می‌شود. در حوزه جهان عرب، برخی از رویکردها عبارت‌اند از: محمد مصطفی مراغی، عبدالقادر مغربی و عبدالحمید بن بادیس که بیشتر در عرصه‌های اجتماعی و سیاسی و اصلاح آن فعال بوده‌اند. متفکران دیگری نظیر محمد رشید رضا، محمد جمال‌الدین قاسمی، محمد طاهر بن عاشور و

عبدالکریم خطیب را نیز می‌توان نام برد. (همان، ۱۳۹۲: ۴۲۵، ذهبی بی تا: ۳۲۳-۳۴۵)

د. تفسیر سیاسی جریان علمی از قرآن کریم

تفسیر قرآن با بهره‌گیری از یافته‌های علم تجربی را تفسیر علمی گویند. این تفسیر از دل تفسیر اجتماعی قرآن و مرحله اول آن در حوزه علوم طبیعی از مصر شروع شد. (اسعدی و همکاران، ۱۳۹۲: ۴۳۰) برخی دیگر، تفسیر علمی را تحمیل اصطلاحات علمی (علوم تجربی) بر قرآن دانسته‌اند. (ذهبی، بی تا: ۳۴۹، فهد بن عبدالرحمن بن السلیمان الرومی، ۱۹۹۷: ۵۴۹) در این رویکرد، مفسر، آموزه‌های فرامادی نظیر معجزات، وحی، خوارق عادات و سایر امور غیبی را که در تعارض با مبنای تجربی و علمی قرار می‌گیرند، توجیه و تأویل علمی می‌کند. آثاری نظیر الجواهر فی تفسیر القرآن الکریم (طنطاوی جوهری)، کشف الاسرار النورانیة القرآنیة (محمد بن احمد الاسکندرانی)، الکون و الاعجاز العلمی للقرآن (منصور حسب النبی)، الاعجاز العددی للقرآن الکریم (عبدالرزاق نوفل)، مع الطب فی القرآن الکریم (عبدالحمید دیاب و احمد قرقوز) و الاسلام فی عصر العلم (محمد احمد الغمراوی) از این جمله هستند. (فهد بن عبدالرحمن بن السلیمان الرومی، ۱۹۹۷: ۶۰۵-۶۰۸)

در مورد علل و زمینه‌های ظهور تفسیر علمی می‌توان گفت که مواجهه اندیشمندان مسلمان با پیشرفت‌های تکنولوژیکی، اقتصادی و... و فرهنگ و تمدن متجدد غرب، نوعی عقب‌ماندگی را در سایر جوامع و از جمله مسلمان نشان می‌داد. بسیاری از تفاسیر علمی تلاش داشتند تا سازگاری علم و دین را با تفاسیر علمی جبران کنند. (اسعدی و همکاران، ۱۳۹۲: ۴۳۸-۴۳۹) در این زمینه، متغیرهای دیگری نظیر رشد و گسترش فلسفه تحلیلی غرب، طرح مباحث کلام جدید در مسیحیت و گسترش رسانه‌های جمعی (همان: ۴۴۶) این مسئله را تشدید می‌کرد. (همان: ۴۴۳-۴۴۲) در ادامه جریان علمی، رهیافت‌های مختلف انتقادی در غرب پدید آمد؛ نظیر رویکرد و روش انتقادی زبانی، روش تحلیل تاریخی و تاریخی‌گرایی، تحلیل ماتریالیستی و سوسیالیستی، روش‌های ساختارگرا، روش و رویکردهای ضدساختارگرایی و... (دلال

بنت کویران بن هویمیل البقبلی السلمي، ۲۰۱۴م (۱۴۳۵ق): ۹-۱۰)

بحث دیگر، تأثیر تفسیر علمی آیات قرآن بر فهم و تفسیر سیاسی از قرآن کریم است که این جریان‌ها در مقاطعی از تاریخ کشورهای عربی و جهان اسلام، از روش‌های علمی در تفاسیر سیاسی و اجتماعی استفاده کرده‌اند؛ به طوری که در مواجهه با مسائل و معضلات جامعه، به تفاسیر سیاسی اجتماعی خاصی می‌پرداختند که آمیخته با مبانی علمی پیش گفته بود.

۴-۲. تفسیر سیاسی جریان‌های تأویلی از قرآن کریم

این تفاسیر تحت تأثیر مباحث عرفانی و صوفی با تأویل آیات قرآن در ورای ظاهر قرآن، تفاسیری باطنی و عرفانی از قرآن ارائه می‌دهند. در اینجا نوع تبیین و امتداد سیاسی این نوع جریان‌ها مد نظر است که در دو رویکرد مهم قابل ارزیابی است:

الف. تفسیر سیاسی جریان باطنی‌گری از قرآن کریم

تفسیر باطنی، گرایشی در تفسیر قرآن جهت کشف و تبیین معانی و معارف باطنی آن است از نظر شیعه امامیه، مقاصد قرآن صرفاً در معانی ظاهری الفاظ خلاصه نمی‌شوند؛ بلکه مقاصد عمیق‌تر در ورای ظاهر الفاظ نهفته‌اند و باطن قرآن هیچ‌گاه ظاهر آن را باطل نمی‌کند؛ بلکه به منزله روحی است که جسم خود را حیات می‌بخشد. (طباطبایی، ۱۳۸۶: ۷۸-۸۱) باید دید با توجه به دیدگاه فوق، برآیند فهم سیاسی و آسیب‌شناسی این‌گونه نگرش چگونه است. برخی از این جریان‌ها نظیر اسماعیلیه در کشورهای عربی فعال هستند. تقریباً در میان محققان، دانشمندان مسلمان و دیگران، اتفاق نظر وجود دارد که باطن‌گرایی، به‌ویژه جریان اسماعیلیه، حرکتی تحریفی در تاریخ اسلام و تمایل به آشکار ساختن عقاید و اهدافی بر اساس تفسیر باطنی قرآن است که به نادیده گرفتن قواعد عقلانیت و اصول اساسی مورد اتفاق مفسران و دانشمندان اسلامی در تفسیر آیات قرآن منجر می‌شود. (محسن عبد الحمید، ۱۹۸۳، ۱۴۰۳ق، درسایت: <https://www.habous.gov.ma/daouat-alhaq/item/>) (۶۰۸۳)

می‌توان یادآور شد که باطنی‌گرایی اسماعیلیان در حوزه تفسیر قرآن، از سوی بسیاری

از مفسران و عالمان مسلمان مورد انتقاد قرار گرفته است. بعضی بر این باورند که آنها اموری را جزء دین شمرده‌اند که هیچ پیوندی با مسائل و موضوعات دینی ندارد. (اسعدی و همکاران، ۱۳۹۲: ۲۷۶) آسیب دیگری که به این نوع نگرش در تفسیر وارد است، انکار ظاهر قرآن و نفی احکام شرعی از سوی برخی از مفسران باطنی است. (همان: ۲۷۷) باید دید برآیند و امتداد سیاسی این نوع نگرش از قرآن کریم چگونه است؟ و در راستای مشی اجتماعی و سیاسی آنان چگونه تأثیرگذار است؟

ب. تفسیر سیاسی قرآن و جریان صوفی-عرفانی

تفسیر عرفانی بر این مبنا استوار است که قرآن افزون بر ظواهر، دارای بواطنی است که از راه تصور یا از طریق کشف و شهود عرفانی می‌توان به آن دست یافت. عارف در تفسیر عرفانی بر مبنای تعالیم عرفانی یا ذوق وجدانی حاصل از شهود باطنی، به تأویل ظواهر آیات قرآن می‌پردازد. وجه تمایز این نوع تفسیر از دیگر روش‌های تفسیری، یکی به کار بردن «زبان اشارت» و مصطلحات ویژه‌ای است که تجربه عرفانی آن را اقتضا می‌کند و دیگری منبع قرار دادن کشف و شهود است که در سایر روش‌های تفسیری این منبع جایگاهی ندارد. در تعریف عرفان گفته شده است که طریقه اهل معرفت، برخلاف اهل برهان، در کشف حقیقت، بر ذوق و اشراق اعتماد دارد تا عقل و برهان. در فرق بین عرفان و تصوف نظرات گوناگونی گفته شده است؛ اما هر دو به یک نوع روش اشاره دارند؛ با این فرق که یکی (عرفان) به حوزه معرفت‌شناختی مربوط است و دیگری (تصوف) اصالتاً یک موضوع جامعه‌شناختی است. (اسعدی و همکاران، ۱۳۹۲: ۲۹۸-۲۹۹) (البته در اینجا منظور از تفسیر صوفی-عرفانی یک چیز است). برخی در معنی اصطلاحی تصوف گفته‌اند: تصوف، نوعی فکر، عمل و تحصیل و سلوک (رفتار) است. (الذهبی، بی تا: ۲۵۰) تصوف به دو بخش اساسی تقسیم می‌شود: تصوف نظری که مبتنی بر تحقیق و مطالعه است (ابراهیم بن یحیی، بین التفسیر الصوفی الإشاری والتفسیر الصوفی النظری، در سایت:

و تصوف عملی که مبتنی بر ریاضت و زهد و عبادت در طاعت خداوند است. (الذهبي، بی تا: ۲۵۱) تفسیر صوفیانه و عرفانی به مثابه مرکب اضافی است. تفسیر صوفیانه، نوعی تأمل، نظر و تدبر در آیات قرآن کریم است. تقسیم‌بندی پیش‌گفته در تفسیر آیات قرآن تأثیرگذار است؛ به نحوی که تفسیر صوفی عرفانی به دو بخش نظری و تفسیر فیضی و اشاری تقسیم می‌شود. (همان: ۲۵۱) تفسیر صوفی-عرفانی نظری بر تحقیقات نظری و آموزه‌های حکمی بنا شده است. این رویکرد، می‌کوشد آموزه‌ها و نظریات خود را در قرآن بیابد. در این نوع تفسیر، آیات قرآنی از معنای ظاهری آیه که مورد تأیید شرع و لغت است، خارج می‌شود. (همان: ۲۵۱-۲۵۲) در تفسیر عرفانی اشاری- فیضی، تأویل آیات قرآن، برخلاف ظاهر آن و بر اساس اشارات و نشانه‌هایی خفی (پنهانی) برای ارباب سلوک اتفاق می‌افتد. (همان: ۲۶۱)

آموزه‌های اخلاقی تصوف بر حسب مقدمات فکری و رفتاری، رویکرد متفاوتی را به اخلاق دارد که به نوعی با ذوق و محبت پیوند می‌خورد و مبدأ وجود، یعنی منشأ هستی، به عشق نسبت داده می‌شود. (سوهیله، بی تا: ۲۷) از نظر اهل سنت، تفسیر اشاری صوفیانه در صورت دارا بودن شرایطی که علما معین کرده‌اند، به‌عنوان تأمل در قرآن، قابل قبول است؛ برخلاف تفسیر صوفی نظری که از نظر عامه اهل سنت مردود است؛ چرا که کاربرد نظریات غیراسلامی در تفسیر، آیات قرآن را از معنای ظاهری و مفاد شرعی منحرف کرده و مفسر را از مبدأ اهل سنت و جماعت منحرف می‌سازد. (ابراهیم بن یحیی، بین التفسیر الصوفی الإشاری والتفسیر الصوفی النظری، در سایت:

<https://tafsir.net/article/۵۳۷۲/byn-at-tfsyr-as-swfy-al-ishary-walftsyr-as-swfy-an-nzry>)

آنچه در این بحث، اهمیت دارد، برآیند و تفسیر سیاسی این‌گونه نگرش است. در این زمینه می‌توان به جریان‌های صوفی در کشورهای آفریقایی و رشد این رویکردها در کشور مصر اشاره کرد. امتداد سیاسی این‌گونه جریان‌ها و تفسیر سیاسی از این نگرش به آیات قرآنی، مهم است.

۵-۲. تفسیر سیاسی جریان‌های ادبی از قرآن کریم

الف. تفسیر سیاسی جریان ادبی-سنتی از قرآن کریم

تفسیر قرآن با استناد به علوم ادبی نظیر لغت، معانی، بیان، بدیع، صرف و نحو، تفسیر ادبی نامیده می‌شود و در کنار علوم ادبی توجه به عنصر تاریخ و بهره‌گیری از فرهنگ مردم عصر جاهلی و دوره نزول قرآن نیز در این تفسیر، از اهمیت بالایی برخوردار است. در این رویکرد، فهم سیاسی قرآن تحت تأثیر مباحث ادبی قرار دارد.

ب. تفسیر سیاسی جریان ادبی-معاصر از قرآن کریم

تفسیر ادبی، ابتدا پرداختن به متون قرآنی است که بر اساس نشان دادن مواضع دقیق در تعابیر و بیان قرآن است و بعد از آن، تدوین و صورت‌بندی معانی مورد نظر قرآن به شکل و سبکی جذاب و گیرا و سپس، تطبیق نص قرآن بر هنجارها و سنت‌های اجتماع است. (الذهبی، بی تا: ۴۰۱) در تفسیر ادبی معاصر، علاوه بر استفاده از ویژگی‌های ادبی سنتی، از تحقیقات و ابزار جدید برگرفته از روش‌های مدرن‌تر در زمینه تجزیه و تحلیل متون بهره‌گیری می‌شود. در جهان عرب، رویکرد نوبه تفسیر ادبی در دوره معاصر، به طور صریح در آثار «امین خولی» آغاز شد. عوامل ظهور این‌گونه تفسیر عبارت‌اند از: ۱. آشنایی با مطالعات غربی در حوزه ادبیات و شیوه نقد ادبی؛ ۲. آشنایی با روش و متدهای جدید؛ ۳. توجه به مقصود اصلی تفسیر؛ ۴. گرایش افراطی به تفاسیر علمی قرآن. در رویکرد ادبی معاصر، نوع تفسیر و فهم سیاسی منبعث و متأثر از این نگاه، مهم است. برای مثال، می‌توان به رویکرد امین خولی و محمد احمد خلف الله، عایشه عبدالرحمن بنت الشاطی و حسن حنفی اشاره کرد. (رتراود ویلانت، ۱۳۸۳: ۱۳۵-۱۳۶) مطالعه ادبی قرآن با تأثیر گسترده‌ای که دارد، باید از طرف دانشمندان و علما، در احقاق حق قرآن انجام شود؛ حتی اگر قصد مطالعه جنبه هدایتی آن را نداشته باشند؛ چرا که قرآن مقدس‌ترین کتاب هنری است. (امین الخولی، ۱۹۶۱م: ۲۳۰) روش «تفسیر ادبی قرآن» مبتنی بر تفسیر آیات در چارچوب موضوعات قرآن است؛ نه تفسیر آنها بر اساس ترتیب آنها در سوره‌های قرآن. از این

نظر، جنبه‌های بررسی سیاسی و اجتماعی نیز بعد از تفسیر ادبی و کنکاش و فهم درست متن و زمینه و مناسبات آنها با یکدیگر صورت می‌گیرد. (امین الخولي، ۱۹۹۶: ۳۸) مفسر، آیات را بر اساس مضمون آنها طبقه‌بندی می‌کند و مناسبت‌های نزول آنها، زمینه‌ای که در آن ذکر شده است و دلالت‌هایی که به آنها مربوط می‌شود را شناسایی می‌کند تا وحدت ارگانیک آنها و منطق درونی آنها و نیز شبکه معناشناسی پدیدآمده در آنها، مفاهیم و معانی مشترکی که می‌توانند ایجاد کنند، همگی معرف مفاهیم کلیدی اصلاحی و هدف روان‌شناختی اخلاقی و اجتماعی هستند که قرآن به آنها اشاره کرده است. (عبد الرحمن عائشة، ۱۹۹۹: ۲۲) از نظر برخی اندیشمندان، تفسیر ادبی معاصر، حول دو بعد می‌چرخد: تحقیق در حول قرآن (مطالعه برون‌متنی و زمینه) و مطالعه خود قرآن. منظور از مطالعه حول قرآن، «مطالعه محیط فیزیکی، اخلاقی و فرهنگی است که قرآن کریم در آن نازل شده است» (عمر حسن القیام، ۲۰۱۲: ۴۴) و منظور از مطالعه خود قرآن، این است که کلمات و واژگان (مفردات و الفاظ) را توضیح و روشن کند و نیز ماهیت حیات واژگان و سیر تحول آنها را آشکار کند. (امین الخولي، ۱۹۹۶: ۲۳۷) نسل دوم به نمایندگی از نصر حامد ابوزید، رویکرد «مکتب الامناء» را که از امین الخولي تجلیل می‌کرد، ادامه داد. نصر حامد ابوزید با به‌کارگیری علم هرمنوتیک در فهم و تفسیر قرآن، در توسعه مکتب شیخ الخولي و نسل اول شاگردانش ماهرترین بود. (عبد الجبار الرفاعي، از سایت:

<https://www.almothaqaf.com>)

با توجه به مطالب پیش‌گفته، رویکرد ادبی معاصر به‌ویژه تحت تأثیر رویکرد خولی و شاگردانش، می‌تواند در تفسیر سیاسی اجتماعی صورت‌گرفته از قرآن، تأثیر بسزایی بگذارد که نیازمند تحقیق جداگانه است که چه نتایجی را به بار می‌آورد.

نتیجه‌گیری

برای بررسی تفسیر سیاسی جریان‌های فرهنگی در جهان عرب، باید دید مفاهیم و موضوعات اجتماعی و سیاسی در زمینه‌ها و مبانی فکری هریک از جریان‌های پیش‌گفته چه نگرشی را به دنبال خودش می‌آورد؛ به عبارتی دیگر، ویژگی‌ها و اختصاصات هر جریان فکری، چه آثار و نتایجی را در عرصه اجتماعی و سیاسی پدید می‌آورد. رهیافت‌های مختلفی که با توجه به مبانی شکل‌گیری‌شان، هرکدام نگاه متفاوتی را به موضوعات اجتماعی و سیاسی در قرآن دارند و تلاش دارند که مفاهیم را آن‌گونه که از مبانی نظری‌شان برمی‌آید، توجیه یا تفسیر کنند. در برخی، سیاست و حکومت و مباحث مرتبط با دولت اسلامی در این نظریه‌ها جنبه تأسیسی دارد و در برخی دیگر، اسلام سیاست و حکومت را به صورت امضایی و نسبت به جهت‌گیری آن مورد بررسی قرار داده است. با توجه به نقش محوری داشتن هرکدام از ادله اربعه برای برخی از جریان‌ها، تفسیر سیاسی اجتماعی عمده جریان‌های فرهنگی اجتماعی در جهان عرب بر اساس برجسته‌سازی یک بعد و بردن تفسیر به سمت وسوی یکی از ادله صورت می‌گیرد. برای مثال، در جریان نص‌گرای روایت‌محور، تمامی تفاسیر قرآنی صورت‌گرفته از نظام سیاسی و دولت (تفسیر سیاسی) بر اساس چگونگی شکل‌گیری آن در روایات و به‌ویژه روایات اهل سنت شکل می‌گیرد. نقطه کانونی و مرکزی جهت‌دهی به تفسیر سیاسی اجتماعی به شدت تحت تأثیر سنت پیامبر ﷺ و چگونگی شرح و تفسیر قول، فعل و تقریر پیامبر ﷺ است؛ اینکه مفاهیم قرآنی دخیل در بحث سیاسی اجتماعی چگونه از سوی پیامبر شرح و تفسیر شده‌اند و قبض و بسط توضیحی مفاهیم در نوع نگرش سیاسی تاثیرگذار است، یا نقطه کانونی در تفسیر سیاسی جریان سلفی، آرا و اقوال صحابه و تابعین ذکر شده است. در جنبه سیاسی اجتماعی این آرا می‌تواند تعیین‌کننده باشد؛ به نحوی که مفاهیم سیاسی پیش‌گفته را تحت تأثیر آرا و نظرات صحابه می‌کند و غیر از آن، سایر ادله از درجه اعتبار ساقط می‌شوند. اینکه صحابه چه سیره نظری و عملی داشته‌اند و نظرشان در مورد سیاست و

حکومت چه بوده که به تبع بحث‌های شورا و اجماع حل و عقد نیز پیش می‌آید. تفسیر سیاسی جریان‌هایی که به‌نوعی تحت تأثیر معرفت‌شناسی و فلسفه غربی قرار دارند، بسته به نوع وابستگی فکری و جریان به نحله‌های فلسفی (نظیر فلسفه تحلیلی یا قاره‌ای)، تفسیر سیاسی‌شان تفاوت پیدا می‌کند. آیات قرآنی در رویکردهای مختلف (فقهی، فلسفی، کلامی، تأویلی و ادبی) نیز اگرچه دارای برخی از هم‌پوشانی با سایر رویکردها باشند، با این وجود، نوع فهم و تفسیر سیاسی آنان تحت تأثیر نوع فکر و نگرش آنان قرار دارد و نوع تفسیر سیاسی متفاوت فهم و تعبیر می‌شوند. برای تفسیر سیاسی صحیح هر کدام باید نقطه کانونی، مبنا و ویژگی هر اندیشه‌ای هر هر جریانی در جهان عرب مورد بررسی قرار بگیرد. تفسیر سیاسی قرآن بستگی تام و تمامی به مبانی و نوع نگاه به منابع و نیز نقش و تأثیر سایر علوم و نیز فلسفه تجدد، دارد. تفسیر سیاسی اجتماعی و شکل سیاسی و اجتماعی حکومت و دولت بر اساس نوع تفسیر با توجه به معیارهای پذیرفته‌شده هر جریانی صورت می‌گیرد.

فهرست منابع

قرآن کریم.

۱. ابن کثیر، (۱۹۹۷م، ۱۴۱۸ق.). تفسیر القرآن العظیم ج ۴، ریاض: دارالطیبه للنشر و التوزیع،
۲. أحمد العزري، (۲۰۱۲م.). تلقی التفکیکیة فی النقد العربی الحدائی، الجزائر: جامعة مولود معمري،
۳. احمد امين، (۲۰۱۷). ضحی الاسلام، الناشر مؤسسة هندايوي، بی جا.
۴. أحمد أمين، (بی تا). فجر الإسلام، بیروت (لبنان): دار الكتاب العربي،
۵. اسعدی، محمد و همکاران، (۱۳۸۹) آسیب شناسی جریان های تفسیری ج ۱، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه،
۶. اسعدی، محمد و همکاران، (۱۳۹۲) آسیب شناسی جریان های تفسیری، ج ۱، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، چ ۲
۷. أمين الخولي، (۱۹۶۱م). مناهج تجديد فی النحو و البلاغه و التفسیر و الادب، القاهرة: دارالمعرفة
۸. ايون شرت، (۱۳۷۸). فلسفه علوم اجتماعی قاره ای (هرمنوتیک، تبارشناسی، و نظریه انتقادی...، ترجمه هادی جلیلی، تهران: نشر نی،
۹. حسن حنفي، (۱۹۸۸) من العقيدة الى الثورة، بیروت: دارالتنوير،
۱۰. حلمی، مصطفی، قواعد المنهج السلفي فی الفكر الاسلامی، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۲۰۰۵م
۱۱. خان محمدی، یوسف (۱۳۹۲). تفسیر سیاسی قرآن در ایران معاصر، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
۱۲. خسروپناه، عبدالحسین (۱۳۸۹). جریان شناسی ضد فرهنگ ها: تبیین و تحلیل جریان های فرهنگی معارض با فرهنگ ناب محمدی (ص) و علوی، قم، موسسه فرهنگی حکمت نوین اسلامی،
۱۳. الخولي، (۱۹۹۶ الف) أمين. دراسات إسلامية. القاهرة: دار الکتب المصرية،
۱۴. الخولي، أمين. (۱۹۹۶ ب) من هدی القرآن. القاهرة: الهيئة العامة المصرية للكتاب،
۱۵. د. العواد، (۱۹۴۰). نظریة الظاهر والباطن عند الصوفية، مجلة العلوم الشرعية، العدد: ۵۱،
۱۶. د. عبد المنعم الحنفي، (۱۹۸۷م) معجم مصطلحات الصوفية، دار المسيرة، بیروت، ط ۳، ۱۴۰۷-هـ
۱۷. د. عرفات، کرم مصطفی، (۲۰۰۹م). نظریة الاتحاد وصلتها بوحدة الأديان في الفلسفة الصوفية، العراق: جامعة سوران،
۱۸. دلال بنت کويران بن هويمل البقيلي السلمی، (۲۰۱۴م ۱۴۳۵ق.). التجديد فی التفسیر فی العصر الحديث (مفهومه و ضوابطه و اتجاهاته)، رساله دکتری، جامعه ام القرى (کليه الدعوة و اصول الدين) شعبه تفسیر و علوم القرآن،

۱۹. رتراود ویلانت، (۱۳۸۳) جریان شناسی تفاسیر قرآن در دوره معاصر، ترجمه مهرداد عباسی، مجله آینه پژوهش، خرداد و تیر ۱۳۸۳ (شماره ۸۶).
۲۰. زرشناس، شهریار، (۱۳۸۱) مبانی نظری غرب مدرن، تهران، کتاب صبح.
۲۱. <https://tafsir.net/interview/۲۸/tfsyr-as-slf-mfhwmh-w-ahmyt-h-wb-d-al-qdaya-al-mt-lqt-bh-> سایت :
۲۲. <https://www.alnbras.net> سایت: (۲۲.)
۲۳. <https://www.britannica.com/topic/analytic-philosophy/Bertrand-Russell> سایت: ۲۳.
۲۴. سائر بصره جی، (۲۰۱۵) معجم ألفاظ العقيدة الإسلامية، بی جا،
۲۵. سرحانی القرشی، فهد محمد، (۱۴۳۴ق.). منهج حسن حنفی و موقفه من اصول الاعتقاد دراسه تحليليه نقديه، ریاض: مکتب مجله البيان،
۲۶. سعد بن محمد بن علي آل عبداللطيف، التعريفات الاعتقادية، ریاض: مدارالوطن للنشر، ۲۰۱۱م
۲۷. سعد عبد الله عاشور، (۲۰۰۱م.) موقف الفرق الإسلامية من أفعال العباد، مجلة الجامعة الإسلامية، المجلد: ۹، العدد: ۲، ۲۰۰۱م.
۲۸. سيف زاده، حسين، (۱۳۷۹) مدرنیته و نظریه های جدید علم سیاست، تهران: نشر دادگستر،
۲۹. شاکر، محمداکرم (۱۳۸۹/۱۴۳۱ق.). *مبانی و روش‌های تفسیری*، قم: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی.
۳۰. شاکرین، حمیدرضا؛ سکولاریسم، تهران، کانون اندیشه جوان،
۳۱. عبد الجبار الرفاعي، (۱۳۸۴) منهج التفسیر الأدبی للقرآن عند الخولي، از سایت:
۳۲. عبد الجلیل سالم، (۲۰۰۴) التأویل عند الغزالي؛ نظريةً وتطبيقاً، مکتبة الثقافة الدينية، ۱۴۲۵هـ- ۲۰۰۴م،
۳۳. عبد الرحمن، عائشة، (۱۹۹۹). القرآن وقضايا الإنسان. القاهرة: دار المعارف،
۳۴. عبد اللطيف المحيّد، در عنوان: المعتزلة الجدد، از سایت: (<https://al-sabeel.net>)
۳۵. عبد الله شطاح (بی تا) الأدب الصوفي الإشارة والعرفان، الجزائر: جامعة الأغواط.
۳۶. عبد المنعم الحنفي (۱۹۸۷). معجم مصطلحات الصوفية، اردن-عمان: دار المسيرة للصحافة والطباعة،
۳۷. عثمان جمعة ضميرية (۱۹۹۶م) مدخل لدراسة العقيدة الإسلامية، ناشر: مکتبة السوادي للتوزيع،
۳۸. علاء الدين الزاکی (ديسمبر/كانون الاول ۲۰۰۸) مفهوم الاجتهاد السياسي و ضوابطه، مجلة البيان، المجلد ۲۰۰۸، العدد ۵.
۳۹. عمر حسن القيام، (۲۰۱۲) أدبية النص القرآني: بحث في نظرية التفسير، هرنندن-ویرجینیا (آمریکا) المعهد العالمي للفكر الإسلامي،

٤٠. فهد بن عبدالرحمن بن السليمان الرومي، (١٩٩٧) اتجاهات التفسير في القرن الرابع عشر، الجزء الاول، الرياض: موسسه الرساله، ١٩٩٧ (الطبعة الثالثة)

٤١. گلشنی، مهدی، (١٣٩٤) از علم سکولار تا علم دینی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

٤٢. لغرس سوهيلة، (بی تا) نظرية الأخلاق في ضوء التصوّف الفلسفي، الجزائر: كلية العلوم الإنسانية والاجتماعية، جامعة معسكر.

٤٣. مجتبی بن محمود بن عقله بنی کنانه، (بی تا) مسالك التفسير القرآن الكريم عند المعاصرين (عرض، مناقشة و تقويم) المجلد الثامن من العدد السادس لمجله كليه الدراسات الاسلاميه و العربيه للبنات بالاسكندريه.

٤٤. مجتبی بن محمود بن عقله بنی کنانه، (٢٠٢٠) مسالك تفسير القرآن الكريم عند المعاصرين "عرض ومناقشة وتقويم" مجلة حولية كلية الدراسات الإسلامية والعربية للبنات بالإسكندرية، المجلد ٣٦، الإصدار معرف الوثيقة الرقمي: ٢١٦٠٨ / ٢٠٢٠.١٠ / BFDA.٢٠٢٠.١٠ (الصفحات ٩١٣-١٠٠٥) الناشر جامعة الأزهر https://bfda.journals.ekb.eg/article_١١٧٦٨٠.html

٤٥. مجموعه الباحثين (يونس قنديل، احمدفايز، عصام فوزي)، (٢٠١٦ الف)) حاله الدينيه المعاصره في مصر (٢٠١٤-٢٠١٠م) دراسه تحليليه و ميدانيه، الجزء الثاني (المؤسسات الرسميه الدينيه) (الاقباط، اليهود، المهمشون دينيا)، لبنان: مومنون بلا حدود للنشر و التوزيع،

٤٦. مجموعه الباحثين (يونس قنديل، احمدفايز، عصام فوزي) (٢٠١٦ ب))، حاله الدينيه المعاصره في مصر (الملخص التنفيذي)، لبنان: مومنون بلا حدود للنشر و التوزيع،

٤٧. محسن عبد الحميد، الاتجاه الباطني في تفسير القرآن، مجله الكترونيكي «دعوة الحق»، العدد (شماره) ٢٣٢، نونبر، ١٩٨٣، ١٤٠٣ق، درسايت : <https://www.habous.gov.ma/daouat-6٠٨٣alhaq/item/>

٤٨. محمد اسعدی و همکاران آسیب شناسی جريان های تفسیری ج، ١، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
٤٩. محمد اسعدی و همکاران، (١٣٩٢). آسیب شناسی جريان های تفسیری ج، ٢، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

٥٠. محمد الخضري (١٤١٧ق ، ١٩٩٦م). تاريخ التشريع الإسلامي، بيروت (لبنان): دار النشر (دار الكتب العلمية)،

٥١. محمد توفيق صدقي (٢٠١١م). حوار حول الاسلام هو القرآن وحده، كويت: جداول للنشر و التوزيع،

٥٢. محمد حسين ذهبي، (بی تا). التفسير و المفسرون ج ١-٢، قاهرة: مكتبه الوهبه،

٥٣. محمد حسين طباطبائي (١٣٨٦). به كوشش سيد هادي خسرو شاهي قم: بوستان كتاب

۵۴. محمد صدیق حسن خان، (۲۰۰۳م). نیل المرام من تفسیر آیات الأحكام، بیروت (لبنان): دار النشر: دار الکتب العلمیة

۵۵. محمد کاظم بجنوری، (۱۳۸۵). دایرة المعارف بزرگ اسلامی ج ۸، تهران: مرکز دائره المعارف بزرگ اسلامی چ ۲،

۵۶. مددپور، محمد، (۱۳۷۵) مبانی اندیشه های اجتماعی غرب، از رنسانس تا منتسکیو، تهران: انتشارات تربیت

۵۷. مطهری، مرتضی (۱۳۷۸) فلسفه تاریخ ۱- ۴ (مجموعه آثار ج ۱۵) تهران، صدرا

۵۸. مولای عمر بن حماد، در عنوان «الاتجاه الاجتماعي في التفسير ودوره في تأصيل العلوم الاجتماعيه» در سایت: <https://mtafsir.net/forum>

۵۹. مولای عمر بن حماد، در عنوان: التفسير الفقهي؛ النشأة والخصائص،

(<https://tafsir.net/article/۵۱۹۹/at-tfsyr-al-fqhy-an-nsh-at-walkhsa-is>)

۶۰. مهاجرنیا، محسن (۱۳۹۶). جریان شناسی تفکر سیاسی در جهان اسلام، تهران: انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی،

۶۱. نوالی، محمد، (۱۳۶۹) پدیدار شناسی چیست؟، مجله پژوهش های فلسفی دانشگاه ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز س ۳۳، شماره ۱۳۵ و ۱۳۶،

۶۲. ویلانت رتراود، (۱۳۸۳) جریان شناسی تفاسیر قرآن در دوره معاصر، ترجمه مهرداد عباسی، مجله آینه پژوهش شماره ۸۵ (صفحات ۱۳۰-۱۴۵).

۱. ابراهیم بن یحیی، بین التفسیر الصوفي الإشاري والتفسیر الصوفي النظري، در سایت:

<https://tafsir.net/article/۵۳۷۲/byn-at-tfsyr-as-swfy-al-ishary-waltfsyr-as-swfy-an-nzry>

۶۳. علی احمد ناصح، علامه حسین اعرابی، وفا نصرالله، (۱۳۹۳) بررسی و نقد دیدگاه‌های قرآنی و حدیثی قرآنیون اهل سنت، پژوهشنامه معارف قرآنی، مقاله ۷، دوره ۵، شماره ۱۶، بهار (صص ۱۵۳-۱۷۹)

۶۴. محمد حسین طباطبایی، (۱۳۸۶). شیعه در اسلام به کوشش سید هادی خسروشاهی، قم: بوستان کتاب

https://www.almothaqaf.com/index.php?option=com_content&view=article&id=۹۳۴۹۶۶۸&catid=۳۲۳&Itemid=۱۲۳۴

۶۵. Oleksandr Kulyk, A Brief Introduction to Analytic Philosophy, Dnipro: LIRA (۲۰۱۹), p۷-۶

۶۶. ابراهیم بن یحیی، بین التفسیر الصوفي الإشاري والتفسیر الصوفي النظري، در سایت:

<https://tafsir.net/article/۵۳۷۲/byn-at-tfsyr-as-swfy-al-ishary-waltfsyr-as-swfy-an-nzry>

